

Kérdő ige az északi szamojéd nyelvekben

Mus Nikolett

MTA Nyelvtudományi Intézet

2018 november 13

Magyar Nyelvtudományi Társaság

Új kutatási projektum (ThEA)

- Nyelvjárási variáció és nyelvi változás elméleti és kísérletes megközelítése a tundrai nyenyec nyelvben (129235; 2018–2022; MTA NyTI)
- A tundrai nyenyec nyelv kérdéseinek szintaxisa és prozódiaja
- Nyelvjárási vázlatok vizsgálata
- Résztvevők:
 - Mus Nikolett (vezető kutató)
 - Rebrus Péter (fonológia)
 - Mády Katalin (fonetika, prozódia)
 - Reichel, Uwe (prozódia, számítógépes nyelvészet)
 - Metzger Réka (számítógépes nyelvészet)

Kiegészítendő kérdések

- A kiegészítendő kérdésekben mindig van (legalább) egy kérdőszó.
- A kérdőszó általában olyan összetevőre kérdez rá, amely a fő szófajtani kategóriák (nyitott szóosztályok) valamelyikéhez tartozik.
- Van olyan kérdőszói kategória, amely nem létezik a nyelvekben, pl. kérdő kötőszó vagy kérdő segédige.
- Van olyan kérdőszói kategória, amely nagyon ritka, pl. kérdő ige.

(Cysouw 2004; Idiatov 2006; Hagège 2008)

A kérdő ige

- Nyelveket összehasonlító tipológiai vizsgálat: 217/28 (Hagège 2008).

(1) *nǐ zài gànma?*
2SG PROG mit.csinál

‘Mit csinálsz?’

[kínai mandrain]

A kérdő ige általános jellemzői

- A kérdő igét az alábbi tulajdonságokkal szokás jellemezni:
 - Kiegészítendő (nem eldöntendő) kérdésben használatos.
 - A főmondat vagy a mellékmondat állítmányaként funkcionál.
 - Különbözik az állítmányi szerepű egyéb kérdőszóktól.
 - Egyszerre rendelkezik igei és kérdőszói tulajdonságokkal.
 - Felvesz igei toldalékokat.
 - Általában szinkrón szinten nem elemezhető.

(van der Auwera & Idiatov 2004; Cysouw 2004; Idiatov 2006; Hagège 2008)

Kérdő igék a szamojéd nyelvekben

- A szamojéd nyelvekben (is) vannak kérdő igék: ‘mit mond’, ‘mit csinál’ és ‘hogyan tud(na)’ jelentésben.

	‘mit mond’	‘mit csinál’	‘hogyan tud(na)’
tundrai nyenyec	+	–	+
erdei nyenyec	+	–	+
tundrai enyec	+	?	?
erdei enyec	+	?	?
nganaszan	+	?	?
szölkup	–	+	?

(Tereshchenko 1973, Siegl 2013, Nikolaeva 2014)

A MEGNYILATKOZÁS-típusú kérdő ige

- Előadásomban az ún. MEGNYILATKOZÁS-típusú – ‘mit mond’ – kérdő igrére összpontosítok.

(2) *ńíśar Sashan xaʔmaŋa?*
apa.2SG Szása.DAT mit.mond.CO.3SG

‘Mit mondott az apád Szásának?’ [TN]

- Ez a szemantikai típus csak az északi szamojéd nyelvekben található meg: tundrai nyenyec *xaʔman-*, erdei nyenyec *kama-*, tundrai enyec, erdei enyec *kođumáđ-*, nganaszan *kumunsa-*.

A MEGNYILATKOZÁS-típusú kérdő ige (folyt.)

- A déli szamojéd nyelvekben MEGNYILATKOZÁS-típusú kérdő ige nincsen.
- A szölkupban pl. a ‘mi’ jelentésű kérdőszó szerepel együtt a ‘beszél, mond’ jelentésű igével.

(3) *tan qaj tomta-l?*
2SG mi beszél-2SG>SG

Te mit mondasz?’ (Tereshchenko 1973: 92)

[Sel]

A MEGNYILATKOZÁS-típusú kérdő ige (folyt.)

- Nikolaeva (2014: 265) az alábbi megállapításokat teszi a tundrai nyenyec kérdő igeről:
 - a mondat állítmányaként funkcionál;
 - szabályos igei morfológiai tulajdonságokkal rendelkezik.

- Milyen szintaktikai szerepet tölt(het) be a kérdő ige az északi számojéd nyelvek kérdéseiben (és miben különbözik az azonos funkciójú de más szófajú kérdőszóktól?)
- Milyen toldalékok kapcsolódhatnak a kérdő igéhez (egyeztetés, TAM, stb.)?
- Milyen további kérdőszókkal jelenhet meg a mondatban?

- Az általános ‘mond’ jelentésű ige inkorporálta a kérdőszói tárgyát.
- A kérdőszói tárgy inkorporálása befolyással van a kérdő ige morfológiai és szintaktikai viselkedésére:
 - (i) a kérdő ige paradigmája nem teljes: nem vehet fel tárgyi egyeztető toldalékot;
 - (ii) úgy viselkedik, mint az igék a kérdő mondatokban: múlt időben a múlt idő jele helyett a kérdőmód jelét veszi fel.

A nyelvek és az adatok

A kérdő ige szintaktikai szerepe

Bizonyítékok az inkorporált kérdőszói tárgyra

Az északi szamojéd kérdő ige areális tipológiai megközelítése

Összegzés

A nyelvek és az adatok

A kérdő ige szintaktikai szerepe

Bizonyítékok az inkorporált kérdőszói tárgyra

Az északi szamojéd kérdő ige areális tipológiai megközelítése

Összegzés

A releváns adatok hozzáférhetősége

- tundrai nyenyec: nyelvtanok, korpusz, anyanyelvi beszélővel való konzultáció
- erdei nyenyec: nyelvi szakértővel való konzultáció
- tundrai enyec: korpusz
- erdei enyec: nyelvtanok, korpusz
- nganaszan: nyelvtanok, korpusz

→ néhány megfigyelés és általánosítás csak a tundrai nyenyec nyelvre vonatkozik

A nyelvek és az adatok

A kérdő ige szintaktikai szerepe

Bizonyítékok az inkorporált kérdőszói tárgyra

Az északi szamojéd kérdő ige areális tipológiai megközelítése

Összegzés

A kérdő ige diskurzusbeli szerepe

- A kérdő igét tartalmazó kérdésre adott válasz soha nem lehet egy egyszerű ‘Igen’ vagy ‘Nem’.

(4) A. *pidar xaʔmanɲan?*

‘Mit mondtál?’

B. **ɲaʔ. / *nʲiɲaʔ.*

‘Igen.’ / ‘Nem.’

[TN]

- A kérdő ige nem a megnyilatkozás igazságértékét kérdőjelezi meg.
→ A kérdő igével kiegészítendő kérdés formálható.

A kérdő ige mondatbeli szerepe

- A kérdő ige a mondat állítmánya: egyezik az alannyal számban és személyben.

(5) *pidar xaʔman-(ŋa-)n?*
2SG mit.mond-(CO-)2SG

Te mit mondtál?’

[TN]

(6) *pidaraʔ xaʔman-(ŋa-)daʔ?*
2PL mit.mond-(CO-)2PL

Ti mit mondtatok?’

[TN]

Kérdő ige vs. állítmányi kérdőszó

- Az állítmányi szerepű kérdőszók szintén egyeznek a mondat alanyával számban és személyben kopula használata nélkül.

(7) *pidar xiba-n?*
2SG ki-2SG

‘Ki vagy te?’

[TN]

(8) *tənə sili-ŋ?*
2SG ki-2SG

‘Ki vagy te?’

[Ng]

Kérdő ige vs. állítmányi kérdőszó (folyt.)

- Az állítmányi szerepű kérdőszók nem vesznek fel időjelet.
- A nganaszban minden időjel, a nyenyec és az enyec nyelvekben a jövő idő jele egy kopulához kapcsolódik.

(9) *pidar xibá-n ɲæ-ɲku-n?*
2SG ki-2SG van-FUT-2SG

‘Ki leszel te?’

[TN]

(10) *tənə sili i-süə-ɲ?*
2SG ki van-PST-2SG

‘Ki voltál te?’

[Ng]

Kérdő ige vs. állítmányi kérdőszó (folyt.)

- A kérdő ige felveheti az időjele(ke)t.

(11) *pidar xaʔman-da-n?*
 2SG mit.mond-FUT-2SG

‘Mit fogsz mondani?’

[TN]

Kérdő ige vs. állítmányi kérdőszó (folyt.)

- A kérdőszók más mondatbeli szerepet is betölthetnek a mondatban, pl. lehetnek a mondat alanyai.

(12) *xíba to?*
 ki jön.3SG
 ‘Ki jön?’

[TN]

Kérdő ige vs. állítmányi kérdőszó (folyt.)

- A kérdő ige csak a fő- vagy a mellékmondat állítmánya lehet.

(13) *ńe Tajbańi-ŕ xaŕmana-w ŕamke?*
 nő Tajbari-GEN mit.mond-AN mi.3SG

‘Mi az, amit a Tajbari nő mondott?’

[TN]

A nyelvek és az adatok

A kérdő ige szintaktikai szerepe

Bizonyítékok az inkorporált kérdőszói tárgyra

Az északi szamojéd kérdő ige areális tipológiai megközelítése

Összegzés

Argumentumszerkezet

(14) *pidar tíki nú-nʔ xaʔmaŋa?*
 2SG az gyerek-DAT mit.mond.CO.3SG

‘Mit mondtál annak a gyerekeknek?’

[TN]

S _[NOM]	IO _[DAT]	O _[Ø] - V
ágens	recipiens	téma - ‘mond’

- A kérdő igének három bővítménye van, amelyek közül az egyik inkorporálódott.

Történeti adatok

- A kérdő ige alakja történetileg elemezhető: *PS ‘mi, melyik’ jelentésű kérdő névmási tö **ku-* és a ‘mond’ jelentésű **mâ(n)-* ige (Janhunen 1977: 75).
- A kérdő ige alakja nem transzparens: nem a ‘mi’ (TN *ɲamke*, FN , TE , FE *obu*, Ng *maa*) jelentésű névmás *PS alakja az, amelyet a ‘mond’ jelentésű ige inkorporált.

(15) *ɲamke-mʔ maʔ*
 mi-ACC mond-3SG

‘Mit mondott?’

[TN]

Tárgyi egyeztetés

- A kérdő ige egyezik a mondat alanyával számban és személyben.
- Tárgyi egyeztető toldalékot nem vehet fel.

(16) *pidar xaʔman-(ŋa)*-r?*
 2SG mit.mond-(CO-)2SG>SG

‘Mit mondtál?’

[TN]

(17) *kaʔma-*/?-t?*
 mit.mond-(CO-)2SG>SG

‘Mit mondtál?’

[FN]

Tárgyi egyeztetés (folyt.)

- Az északi szamojéd nyelvekben a ragozott ige nem egyezik a kérdőszói tárggyal.

(18) *naćeki-ʔ ɲamge-mʔ mańije-ʔ/*-doʔʔ*
 gyerek-PL mi-ACC néz-3PL/-3PL>SG

‘Mit néznek a gyerekek?’

[TN]

Megjegyzés a tárgyi egyeztetésről

- Az északi szamojéd nyelvekben a tárgyi egyeztetés a tárgy topik szerepét jelöli (Siegl 2013; Nikolaeva 2014).

(19) A. *Mit csinált a férfi a rénszarvassal?*

B. *xasawa ti-m xada-da / *xada.*
 férfi rén-ACC megöl-3SG>SG / megöl.3SG

‘A férfi a rénszarvast megölte.’

(Dalrymple & Nikolaeva 2011: 132)

- A kérdőszói tárgy új, ismeretlen információt kér, ami nem lehet topik, így nem egyezhet vele az ige.

Múlt idő vs. kérdő mód

- Múlt időben a kérdő ige a kérdő mód jelét veszi fel.

(20) *pidar xaʔman-ša-n?*
2SG mit.mond-INTER-2SG

‘Mit mondtál?’

[TN]

- A kérdő ige nem veheti fel a múlt idő jelét.

(21) *pidar xaʔman-na- *ʒ?*
2SG mit.mond-2SG-PST

‘Mit mondtál?’

[TN]

Múlt idő vs. kérdő mód (folyt.)

- Az északi szamojéd nyelvekben a kérdő mód jele kiegészítő megoszlást mutat a múlt idő jelével: előbbi múlt idejű kérdésekben jelenik meg (22), utóbbi pedig a kijelentő mondatokban (23).

(22) *śaxa? pidar to-śa-n?*
 mikor 2SG jön-INTER-2SG

‘Mikor jöttél meg?’ [TN]

(23) *tiki jaía mań to-dam-ź.*
 ez nap 1SG jön-1SG-PST

‘Ma jöttem meg.’ [TN]

Megjegyzés a nganaszan kérdő módról

- A nganaszban a kérdő mód jelen és jövő időben is használható.
- A nganaszban kérdő ige nemcsak múlt időben, hanem jelen és jövő időben is felveheti a kérdő mód jelét.

(24) *tənə kumuŋ-hu-ŋ?*

2SG mit.mond-INTER.PST-2SG

‘Mit mondtál?’

[Ng]

(25) *tahariábə tə kumun-tə-ŋu* *ŋiāntu-rbi? ɪa?*

most nos mit.mond-FUT-INTER.3SG fiatalember-AUG

‘Mit fog a fiú mondani?’

Megjegyzés a nganaszan kérdő módról (folyt.)

- A nganaszban a kérdő mód használata opcionálisnak tűnik.
- A kérdő ige megjelenhet a kérdő mód jele nélkül is.

(26) *tə tənə kumun-sučə-ŋ lüəʔsíčə-kə-bü-tə?*
 nos 2SG mit.mond-FUT-2SG oroszul.beszél-ITER-COND-OBL.2SG
 ‘[...] mit mondanál erre oroszul [...]?’

A kérdő ige a többszörös kérdésekben (TN)

- A tundrai nyenyecben a kérdő ige előfordulhat más kérdőszókkal, pl. alanyi vagy részeshatározói kérdőszóval többszörös kérdésekben.

(27) *xíba xaʔman-ŋa?*
 ki mit.mond-CO.3SG

‘Ki mit mondott?’

(28) *xíba-n xaʔman-ŋa-n?*
 ki-DAT mit.mond-CO-2SG

‘Kinek mit mondtál?’

A kérdő ige a többszörös kérdésekben (TN) (folyt.)

- A tundrai nyenyec kérdő ige nem jelenhet meg együtt a ‘hogyan’ jelentésű kérdőszóval többszörös kérdésben.

(29) **pidar xanzer? xaʔman-ŋa-n?*
 2SG hogyan mit.mond-CO-2SG
 ‘Mit hogyan mondtál?’

Többszörös kérdések

- A tárgy megelőzi a módhatározót a többszörös kérdésekben.

(30) *pidar ŋamge-mʔ xanzerʔ pær-ŋa-nʔ*
 2SG mi-ACC hogyan csinál-CO-2SG

‘Mit hogyan csináltál?’

[többszörös kérdés]

(31) *pidar xanzerʔ ŋamge-mʔ pær-ŋa-nʔ*
 2SG hogyan mi-ACC csinál-CO-2SG

‘Hogyan csináltad a valamit?’

[határozatlan névmás]

Többszörös kérdések (folyt.)

- Specifikussági megszorítás (É.Kiss 1993): a kérdőszópárok első eleme specifikusabb mint a második.
- A ‘hogyan’ jelentésű kérdőszó nem specifikus, ezért nem előzheti meg az inkorporálódott tárgyi kérdőszót.

(32) **xanzer?* *xaʔman-ŋa-n?*
 hogyan mit.mond-CO-2SG
 ‘Mit hogyan mondtál?’

A nyelvek és az adatok

A kérdő ige szintaktikai szerepe

Bizonyítékok az inkorporált kérdőszói tárgyra

Az északi szamojéd kérdő ige areális tipológiai megközelítése

Összegzés

Kérdő igék észak-szibériai nyelvekben

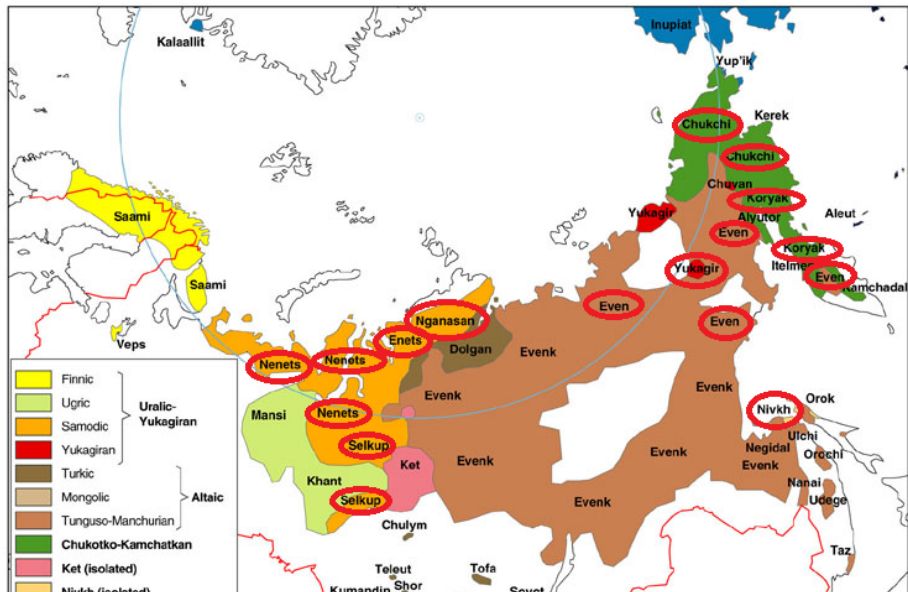
- A MEGNYILATKOZÁS-típusú kérdő ige a kolimai jukagir nyelvben is megtalálható (Hagège's 2008) (33).

(33) *monohot-ček?*
mit.mond-2SG

‘Mit mondtál?’ (Hagège 2008: 7; Maslova 2003: 480)

- Kérdő igék, pl. ‘mit csinál’ jelentésben, további észak-szibériai nyelvekben is vannak.

Kérdő igék észak-szibériai nyelvekben (folyt.)



A nyelvek és az adatok

A kérdő ige szintaktikai szerepe

Bizonyítékok az inkorporált kérdőszói tárgyra

Az északi szamojéd kérdő ige areális tipológiai megközelítése

Összegzés

Összegzés

- A MEGNYILATKOZÁS-típusú kérdő ige az északi szamojéd nyelvekben:
 - a (fő- vagy mellék-) mondat állítmányaként funkcionál;
 - inkorporálta a kérdőszói tárgyat;
 - kizárólag a mondat alanyával egyezik, míg tárgyi egyeztetést nem mutat;
 - múlt időben a kérdő mód jelét veszi fel a múlt idő jele helyett;
 - nem jelenhet meg szabadon bármelyik kérdőszóval többszörös kérdésben;
 - az észak-szibériai nyelvekben areális jellemző lehet.

Köszönöm a figyelmet!

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a „Nyelvjárási variáció és nyelvi változás elméleti és kísérletes megközelítés a tundrai nyenyec nyelvben” (129235) NKFI projektum támogatja.

Köszönöm az MTA NyTI Uráli nyelvek szintaxisa kutatócsoport munkatársainak – mindenekelőtt Ekaterina Georgievának és Hegedűs Veronikának – a hasznos tanácsokat és megjegyzéseket.